

شورای سیاستگذاری حوزه های علمیه خواهران

مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران

معاونت پژوهش

عنوان

سیر تطور کلام شیعه از قرن هفتم تا یازدهم

هجری قمری (از خواجه نصیر طوسی تا فیض کاشانی)

استاد راهنما

حجت الاسلام و المسلمین هادی واسعی

استاد مشاور

حجت الاسلام و المسلمین فضائلی

نگارنده

زهره سیدی

سال تدوین

۱۳۹۴-۱۳۹۶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم

تقدیم به حضرت زهراء (س) و پدرش و همسرش و
پسرانش و راز و دیعه گذاشته شده در درونش

چکیده

علم کلام شیعه همچون بسیاری از دیگر علوم دینی در طول تاریخ حیات خود فراز و نشیب های گوناگونی را پشت سر گذاشته است.

برخی محققان، تاریخ این علم را با توجه به سیر تطور آن به دوره هایی تقسیم کرده اند که یکی از بازه های زمانی مهم در طول تاریخ این علم، قرون هفت تا یازده هجری قمری می باشد. این دوره با ورود خواجه نصیرالدین طوسی به عرصه علم کلام و تلاش های وی در زمینه بهره گیری از مباحث و روش فلسفی در علم کلام به نقطه عطفی در تاریخ علم کلام تبدیل شد؛ به گونه ای که شیوه وی در تدوین کتب کلامی از سویی و بهره گیری از نظام خردگرایی فلسفی از سوی دیگر، روش غالب متکلمان پس از وی گشت.

البته در این دوره متکلمانی نیز به پیروی از روش نص گرایان دوره پیشین، آموزش علم کلام را جز در مواردی جایز ندانسته و بر نصوص دینی و ادله نقلی در ارائه استدلال بهره بیشتری می گرفتند.

بررسی آثار هر دو گروه نص گرا و خردگرای فلسفی بیان گر این مطلب است که هر دو گروه در پیشرفت علم کلام نقش مهمی ایفا کردند. ایشان در مباحث خداشناسی، نبوت، امامت و معاد به تبیین دقیق تر معارف کلامی پرداخته و به شبهات این حوزه ها پاسخ می گفتند.

کلیدواژه: سیر تطور، علم کلام، فلسفه، کلام فلسفی، نوآوری، نص گرایی، خردگرایی.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: کلیات و مفاهیم و امور مرتبط	۳
گفتار اول: کلیات	۴
۱. تبیین موضوع	۴
۲. ضرورت و اهداف تحقیق...	۶
۳. پیشینه تحقیق	۷
۴. سؤال اصلی	۸
۵. سؤالات فرعی	۸
۶. پیش فرض های تحقیق	۸
۷. فرضیه	۹
۸. مفاهیم و متغیرها	۹
۹. روش تحقیق و روش گردآوری اطلاعات	۹
۱۰. سازماندهی تحقیق	۹
گفتار دوم: مفهوم شناسی	۱۱
۱. سیر	۱۱
۲. تغییر	۱۲
۳. تطور	۱۳
۴. علم کلام	۱۵
گفتار سوم: تقسیم بندی های گوناگون تاریخ علم کلام شیعه	۱۷

۴۰. صدر، محمدباقر، المعالم الجديده للأصول، تهران: مكتبة النجاح، ۱۳۹۵.
۴۱. طريحي، فخرالدين بن محمد، مجمع البحرين، ج ۳، تهران: مكتبة المرتضويه، ۱۳۷۵.
۴۲. طوسی، نصیرالدین، قواعد العقائد، چاپ اول، بیروت: دارالغربه، ۱۴۱۳ه.ق.
۴۳. _____، نقد المحصل، چاپ دوم، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۵ه.ق.
۴۴. عاملی، زین الدین، الرسائل، ج ۱، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۲۱ق.
۴۵. _____، منیه المرید، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۱۵ق.
۴۶. عاملی، علی بن محمد، الدرالمثور من المأثور و غیر المأثور، ج ۲، تهران، مرکز احیاء التراث الاسلامی، ۱۴۳۳ق.
۴۷. عطایی نظری، حمید، فیاض لاهیجی و اندیشه های کلامی او، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۲.
۴۸. عمید، فرهنگ عمید، چاپ نهم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۵.
۴۹. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ج ۷، قم: مؤسسه دارالهجره، ۱۴۰۹ق.
۵۰. فرمانیان، مهدی، آشنایی با فرق تسنن، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹.
۵۱. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی تا.
۵۲. فیض کاشانی، محسن علم الیقین فی اصول الدین، ج ۲، قم: انتشارات بیدار، ۱۴۱۸ه.ق.
۵۳. _____، اصول المعارف، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵.
۵۴. _____، الوافی، ج ۱، اصفهان: کتابخانه امیرالمومنین، ۱۴۰۶ه.ق.
۵۵. _____، انوار الحکمه، قم: انتشارات بیدار، ۱۴۲۵ه.ق.

۵۶. _____، تفسیر صافی، ج ۲، تهران: انتشارات الصدر، ۱۴۱۵ه.ق.
۵۷. _____، ده رساله (رساله الانصاف)، اصفهان: کتابخانه امیرالمومنین (ع)، ۱۳۷۱.
۵۸. _____، رسائل فیض کاشانی، تهران: مدرسه عالی شهید مطهری، ۱۳۸۷.
۵۹. _____، علم الیقین فی اصول الدین، ج ۱، قم: انتشارات بیدار، ۱۴۱۸ه.ق.
۶۰. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، ج ۲، قم: مؤسسه
درالاهجره، ۱۴۱۴ق.
۶۱. قرشی، سیدعلی اکبر، قاموس قرآن، ج ۳ و ۵، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.
۶۲. کاشفی، محمدرضا، کلام شیعه، ماهیت، مختصات، منابع، چاپ دوم، تهران: سازمان انتشارات
پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶.
۶۳. لاهیجی، فیاض، سرمایه ایمان در اصول اعتقادات، تهران: انتشارات الزهراء، ۱۰۷۲ه.ق.
۶۴. _____، شوارق الالهام فی شرح تجرید الاعتقاد، ج ۱، اصفهان: انتشارات مهدوی،
۱۰۷۲ه.ق.
۶۵. لاهیجی، عبدالرزاق، گوهر مراد، چاپ اول، تهران: نشر سایه، ۱۳۸۳.
۶۶. مدرسی طباطبائی، حسین، مکتب در فرآیند تکامل (ترجمه هاشم ایزدپناه)، بی جا: بی نا،
۱۳۷۵.
۶۷. مدنی، علیخان بن احمد، الطراز الاول، ج ۸، مشهد: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء
التراث، بی تا.

٦٨. المرسى، ابى الحسن على بن اسماعيل بن سيده، المحكم و المحيط الاعظم، ج ٦ و ٨ و ٩، بيروت: دارالكتب العلميه، بى تا.
٦٩. مصطفى، حسن، التحقيق فى كلمات القرآن الكريم، ج ٣ و ٧، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، ١٣٨٦.
٧٠. مطرزي، ناصر بن عبد السيد، المغرب فى ترتيب المعرب، ج ١، حلب: مكتبه اسامه بن زيد، ١٩٧٩م.
٧١. مطهرى، مرتضى، مجموعه آثار، ج ٣، تهران: صدرا، بى تا.
٧٢. معين، فرهنگ معين، ج ١، چاپ پنجم، تهران: اميركبير، ١٣٧٥.
٧٣. مفيد، محمد بن نعمان، المسائل السرويه، قم: المؤتمر العالمى للشيخ المفيد، ١٤١٣هـ.ق.
٧٤. _____، النكت الاعتقاديّه، قم: المؤتمر العالمى للشيخ المفيد، ١٤١٣هـ.ق.
٧٥. _____، تصحيح اعتقادات الاماميه، قم: المؤتمر العالمى للشيخ المفيد، ١٤١٣هـ.ق.
٧٦. نشار، على سامى، نشأه الفكر الفلسفى فى الاسلام، ج ٢، قاهره: دارالمعارف مصر، ١٩٩٧م.
٧٧. نوبخت، ابواسحاق ابراهيم، الياقوت فى علم الكلام، چاپ اول، قم: كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى، ١٤١٣هـ.ق.
٧٨. يوسف موسى، حسين، الافصاح فى فقه اللغه، ج ١، قم: مركز النشر التابع لمكتب الاعلام الاسلامى، بى تا.

۷۹. یوسفی غروی، محمدهادی، مقدمه النجاه فی القیامه فی تحقیق امر الامامه، قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۷.ق.

فهرست مقالات

۱. افتخاری، سید رضا، «سیر تحول عقل گرایی و نقل گرایی در جهان اسلام و تأثیر تاریخی آن در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی»، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، شماره ۲۲، سال ۶، زمستان ۸۸.
۲. برنجکار، رضا و سید محسن موسوی، «عقل گرایی شیخ صدوق و متکلم بودن او»، علوم حدیث، سال ۱۵، شماره ۳.
۳. پویان، مرتضی، «علامه حلی متکلم یا فیلسوف اسلامی»، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه قم، سال پانزدهم، شماره سوم و چهارم.
۴. جبرئیلی، محمدصفر، «کلام شیعی؛ دوره های تاریخی، رویکردهای فکری»، فصلنامه قبسات، ۱۳۸۴، شماره ۳۸.
۵. _____، «مدارس کلامی شیعه»، مجله کلام اسلامی، پاییز ۱۳۹۰، شماره ۷۹.
۶. دیباجی، سیدمحمدعلی، «ساختار فلسفی کلام»، قبسات، زمستان ۱۳۸۴، سال دهم.
۷. رضوی، رسول، «ادوار تاریخی علم کلام اسلامی»، نشریه معارف عقلی، ۱۳۸۵، شماره ۳.
۸. سبحانی، جعفر، «شهیدین در کشاکش دو جریان کلامی حله»، مجله نقد و نظر، سال ۱۴، شماره ۴.

۹. سپهری، محمد و محسن کاردانی مکی، محمد فریدونی نسب، «نقش علمی خواجه نصیرالدین طوسی در تمدن اسلام»، فروغ وحدت، تابستان ۱۳۹۰، سال ششم، شماره ۲۴.
۱۰. صادقی حسن آبادی، مجید و حمید عطایی نظری، «ملاک ها و ویژگی های مکتب کلام فلسفی در شیعه»، فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، پاییز ۱۳۹۱، دوره ۱۲، شماره ۳.
۱۱. عاملی، سیدمحمد، «بررسی تعریف امامت در مدرسه بغداد»، فصلنامه امامت پژوهی، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۳.
۱۲. مودب، سید رضا و محمد حسن احمدی، «تأملی در نظریه «تطور امامت در اندیشه شیعی»»، فصلنامه علمی-پژوهشی شیعه شناسی، سال هفتم، شماره ۲۶، تابستان ۱۳۸۸.
۱۳. نظری عطایی، حمید، «نکاتی در باب فیاض لاهیجی و نگاشته های کلامی او»، آئینه پژوهش، سال ۲۲، شماره ۲۲، خرداد و تیر ۱۳۹۰.

فهرست پایان نامه ها

۱. انصاری، محمداسماعیل، (پایان نامه) آراء و اندیشه های کلامی علامه حلی، صص الف و ب.
۲. صمدی فروشانی، محمدرضا، کلام فلسفی در نگاه خواجه نصیرالدین طوسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، کارشناسی ارشد، ۱۳۹۰.

فهرست سایت ها

1. <http://shiastudy.ir>